

Dr. Sándor István*

NÓTÁRI TAMÁS: JOG ÉS VALLÁS AZ ÓKORI RÓMÁBAN

- Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika*. Studia Mureniana. Szeged, Lectum Kiadó, 2006. 322 oldal.

Nótári Tamás „*Jog, vallás és retorika*” című monográfiája nem csupán a római jog, hanem az ókortörténet, a klasszika filológia iránt érdeklődők, valamint az e területeket kutatók számára is számos értékes ismeretet nyújt. A szerző, aki kitűnő eredménnyel védte meg doktori disszertációját,¹ mely tartalmilag nagyrészt megegyezik jelen könyvvel, ám az elmúlt év kutatómunkájának eredményeivel jelentősen kibővítette azt, elemzése során számos tudományág módszereit felhasználva s eredményeit szintetizálva. Több mint három évtizeddel ezelőtt Alfons Bürge a jogász szemével elemezte Marcus Tullius Cicero Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszédét, és behatóan vizsgálta az *oratio* általa *Juristenkomik*nak nevezett, a *contentio dignitatiss*szal foglalkozó részeit.² Interdiszciplinaritása miatt a jelen munka által vizsgált tárgykör valamint célkitűzés egyfelől szűkebb, másfelől viszont tematikáját tekintve jóval szerteágazóbb, mint Bürge korábban már említett műve. Azért szűkebb, mert jelen monográfia nem a teljes beszédet

elemzi, hanem csupán annak huszonhatodik és huszonhetedik fejezeteit, másrészt viszont azért bővebb, mert e részeket a szerző nem csupán szigorúan a szövegben találhatóak szempontjából, hanem több kapcsolódó kérdés tekintetében is vizsgálja. A szerző egyedi, komplex látásmódjára, amellyel a római jog intézményeit kutatásai során megközelíti már a mű címe is utal. Ezen egyedi látásmód lényege, hogy jogi konstrukciókat szerves egységként kezeli, nem kiemelve azokat társadalmi környezetükből, hanem, egyéb társadalmi szférával való összefonódásukat tiszteletben tartva, vizsgálja az ókori Róma több jogintézményét, mint például házasság, férji hatalom jogértelmezés. Az egyedi komplex látásmód másfelől akként jelenik meg, hogy a szerző nem csupán a jogi konstrukciókat elemzi, hanem vizsgálat tárgyává teszi azon szférákat is, amelyekbe ezen jogintézmények ágyazódtak. Így például számos aspektusra kiterjedő retorikai elemzést nyújt magáról az *oratió*ról, betekintést enged a Cicero által, a *iurisprudentia*, a *res militaris* és a retorika viszonyáról kifejtett gondolatokba, valamint mélyrehatóan vizsgálja a római vallás világát.³

Nótári Tamás jelen művében az ókor egyik legjelentősebb szónoka, Marcus Tullius Cicero

* Egyetemi docens, ELTE, ÁJTK, Római Jogi Tanszék

1 A doktori disszertáció nyilvános megvédése a jogtudományi folyóiratokban is visszhangra talált, lásd Davidovics K.: *Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murnájában*. Jogtörténeti Szemle 2005. 3. 85. sk.

2 A. Bürge: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich 1974.

3 A Cicero *iuris consultus* témakörhöz lásd Hamza G.: *Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica* 24. 1982. 57. skk.; *Ciceros Verhältnis zu seinen Quellen, mit besonderer Berücksichtigung der Darstellung der Staatslehre in De re publica*. *Klio* 67. 1985. 492. skk.; *Riflessioni sulla teoria ciceroniana dello Stato. Il pensiero politico* 29. 1996. 83. skk.; G. Hamza: *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero*. In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al prof. Filippo Gallo*. vol. I. Jovene Editore, Napoli, 1997. 349. skk.; Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Bp. 200510. 87.

Kr.e. 63-ban Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszéd⁴ huszonhatodik és huszonhetedik fejezete kapcsán fejt ki kutatásainak a római jogi, vallás- és retorikatörténeti eredményeit. Az *oratio* vizsgált fejezeteiben Cicero számos az archaikus jogban gyökerező intézmény és szokás formalitásokhoz való ragaszkodását, formakonzervativizmusát, pontosabban merev, mondhatni görcsös, olykor a valós életviszonyokkal és az igazságosság ideáját megvalósítani hivatott *iusszal* szembehelezhető ragaszkodása a jogi aktusok szövegéhez teszi nevetség tárgyává, mely talán inkább a retorikai szituációnak – valószínűleg pusztán a per kimenetének pozitív irányba történő befolyásolásának –, semmint saját meggyőződésének köszönhető.⁵

A római szellemiség e merevségének, valamint Cicerónak a szó szerinti és méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát kutatva e munka számos ponton tesz kitérőket olyan aspektusok irányába, mely nem a jogtörténet, hanem sokkal inkább a vallás- és irodalomtörténet témakörébe tartoznak. Azonban az ezen vizsgálódások és elemzések során levonható következtetések talán az egyes jogi és vallási intézmények struktúrájának, illetve az antik gondolat- és képzeletvilágba ágyazódottságának jobb megértéséhez vezethetnek.⁶

A mű – szerkezetét tekintve – három jól elkülöníthető részre tagolható. Az első fejezetben Nótári Tamás a védőbeszéd jogi, történeti és retorikai hátterét vázolja fel, amely az olvasó számára hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy az *oratiót* történeti kontextusában lássa. A *Pro Murena* születésének időpontja 63 november végére tehető, ennél pontosabb dátum meghatározására a szerző nem vállalkozhatott, de tudható, hogy a 63-as év eseményei és a szövegben található utalások módszeres összevetésével határozta meg az *oratio* elhangzásának lehető legpontosabb idejét. Kiemelendő, hogy a beszéd precíz kronológiai elhelyezése mellett a szerző a politikai viszonyok és kapcsolatok felvázolásának fontosságát sem hanyagolta el, és igyekezett azt megfelelő alapos-sággal leírni, amellyel a szónoklat megértéséhez Ariadné fonalát adja az olvasó kezébe; gondolunk

itt elsősorban a Catilina-féle összeesküvés, és ezzel kapcsolatban a négy *Catilinaria* gondos leírására. Az i.e. 62-es évre Lucius Licinius Murenát – akinek életét a szerző külön fejezetben mutatja be – és Decimus Iunius Silanust választották meg *consulnak*, rajtuk kívül még Lucius Sergius Catilina – Cicero halálos ellensége – és Servius Sulpicius Rufus – korának legkiemelkedőbb jogtudósa – pályázott, akinek élete és munkássága előtt nem csupán Cicero, hanem – e bevezetőben erre külön fejezetet szentelve – maga a szerző is méltó tisztelettel adózott. M. Portius Cato a választás előtt nyilvános ígéretet tett, hogy bárki is nyerje meg a választást, Silanust kivéve, *ambitus* miatt vádat fog emelni ellene, Sulpicius pedig már a választás előtt elkezdett bizonyítékot gyűjteni riválisai terhére. A szerző amellet, hogy részletesen ismerteti Cato motívumait, illetőleg rámutat Sulpicius taktikájának alapvető hibájára, amivel csak rontotta választási esélyeit. Kimerítő bemutatását és elemzését nyújtja magának az *ambitusnak*, forrásainak, és az eljárásnak is, kitér a kiszabható szankciókra, és leírja ennek történeti változásait; és mindezeknek mintegy keretet nyújtva részletezi a *consulok* választási szabályait is. Végül ki kell emelnünk ezen *oratio* kapcsán kirajzolódó Cicero *iurisprudentiához* fűződő viszonyának vizsgálatát, melynek jegyzetekkel való gazdag ellátása jelzi, hogy a szerző nem csupán az antik forrásokra támaszkodott álláspontja kialakításakor, hanem igen széles spektrumban használt fel szekunder irodalmat is. Ennek során a vizsgált problémát úgy látja megragadhatónak, hogy felbontja több kisebb kérdésre: Milyen szerepet szánt Cicero a jogtudományának a köztársaság kormányzásában? Milyen szerepe lehet a szónoki képzésben illetve saját tevékenységében? Ezek után a fentebb már jelzett gazdag irodalom és forrásanyagra támaszkodva válaszolja meg e kérdéseket.⁷

A második fejezetben Nótári a *Pro Murena* 26. fejezete kapcsán a *manum conserere* eljárásából kiindulva a verbalitásnak, a kimondott szó valóságot konstituáló mágikus erejének a római gondolkodásban betöltött szerepe hangsúlyozásával a *legis actio sacramento in rem* eredetét vizsgálja. A pálca és a lándzsa szimbolikáját igyekszik feltárni az ókori Rómában, majd elem-

4 A *Pro Murena* bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott fordítását lásd: Cicero – Négy védőbeszéd. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás. Szeged 2004. 73. skk.

5 Nótári i. m. 2006. 7–14.

6 Nótári i. m. 2006. 8.

7 Nótári i. m. 2006. 15. skk

zi az istenítéleti párviadalokat, melyekből levont következtetéseket a *legis actio sacramento in rem*, mint *sacrum duellum* értelmezésben hasznosít. Eközben a szerző azonban olyan egyéb témákat is alaposan tárgyal, mint például az Ops Opifera templom *dedicatiója*, a *flamen Dialis* körülbástyázó tabuk szakrális szerepe, vagy Mars kultusza; azonban ezen témák is, melyek első pillantásra nem illenek bele a fejezet fentebb vázolt gondolatmenetébe, – hála a remek szerkesztésnek is – egyértelműen, a szerző szándékának megfelelően, azon kutatás megállapításait erősítik meg, melyek a *legis actio sacramento in rem* gyökereinek meghatározására irányulnak.⁸

A harmadik fejezetben a szerző a beszéd 27. fejezete kapcsán először a házassági jog egyes elemeit mutatja be számunkra: az eljegyzés után a házasságkötés egyes formáit illetve a manus keletkezésének módjait – a *confarreatiót*, a *coemptiót* és az *usust* –, a válást és a *manust* megszüntető *contrarius actus*okat vizsgálja, majd áttér az *uxor in manu* és az *agnatio* egyes kérdéseinek, valamint a *iudicium domesticum* vizsgálatára, végül pedig az *interpretatio* fogalmának elemzése és a *summum ius summa iniuria* proverbium kialakulása, cicerói értelmezése és továbbélése következik. A fejezetet a *scriptum–voluntas* ellentét értelmezése Cicero Caecina védelmében elmondott beszédének tükrében zárja le.⁹

A *Pro Murena* 26. fejezetével kapcsolatban a szerző megkísérli feloldani azon ellentmondást, mely a *legis actio sacramento in rem* eredete körül fennáll. A *legis actio sacramento* eredetét tekintve két fő elmélet bontakozott ki a tudományos irodalomban. Egyfelől amelyik a magánharcból, a párviadalból látja levezethetőnek ezen jogintézményt, másfelől amelyik szakralitásban véli felfedezni a gyökereket. Nótári először a *ius fetiale* és a *legis actio sacramento in rem* eljárási rendjét veti össze, mely során számos aspektusból párhuzamot mutat ki a harci motívumok és a szakrális elemek tekintetében a két eljárási rend között, majd a Plautus *Casinája* alapján párviadalnak tekinthető, istenítéleti elemeket mutat ki a *legis actio sacramento in rem* eljárásban. Meglátása szerint ezen két különböző, látszólag ellentmondó nézetek, egyetlen, egymást erősítő elméletté integrálhatóak: a szakrális elem

világosan tetten érhető egyrészt az eskü, a *sacramentum*, másrészt azon követelményben, hogy az elmondandó *carment* szövegét szó szerint kellett majdhogynem elskandálni. A harc, a párviadal motívuma megjeleni látszik egyfelől a *vindicatio* etimológiájában, másfelől magában a pálca vagy lándzsa használatában. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ez utóbbi éppenséggel szakrális elemeket is vegyít magába; ennek alátámasztására részletes elemzését nyújtja számunkra a lándzsa Mars-kultuszban (*hasta Martis*), valamint a *ius sacrum* részét képező, a *ius fetiale* körébe tartozó hadüzenet során betöltött szerepéből.¹⁰ Nótári Tamás tehát integrálja a két különböző nézetet, és több ponton kimutatja, hogy ezek egymással nem ellentétben álló, hanem éppen ellenkezőleg, egymást erősítő, egymást kiegészítő elméletek.

Nótári Tamás sokszínű kutatásai közül érdemesnek tűnik még kiemelni a házassági jog körében tett figyelemreméltó megállapítását. A házasság megkötése és a *manus* megszerzésének körében a szerző ismét tanúbizonyságot tett sokrétű, komplex látásmódjáról, hiszen az eddig már jól ismert intézményeket, a jogász számára nem oly fontosnak tűnő ismeretekkel egészítette ki: a *ius* körét kibővítette a *fas* körébe tartozó aspektusokkal, például amikor a házasságkötésre vonatkozó tabukat mutatja be számunkra. Cicero a *Pro Murena* huszonhetedik fejezetében teszi neveltség tárgyává az archaikus jog formáinak visszásságait – nevezetesen az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” mondatot, melyből Cicero azon következtetést vonja le, hogy minden mennnyasszonyt Gaiának kell nevezni. A szerző figyelemreméltó megállapítása a mennyasszony „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” válaszána értelmezéséhez kapcsolódik. Ezen mondatban a *gaius* és *gaia* szavakat még az antik szerzők is nomenként illetőleg praenomenként értelmezték, illetőleg értelmezik a leggyakrabban manapság is. Ebből azon következtetés lenne levonható, hogy a feleség felvette férje nevét. Nótári Tamás azonban csatlakozik Gary Forsythe adiectivumkénti értelmezéséhez, és etimológiai azonosságot mutat ki a *gaudeo* semideponens ige és a *gaius, gaia* archaikus alakok között. Ez alapján az állapítható meg, hogy a *gaius* és *gaia* szavak az

8 Nótári i. m. 2006. 53–98.

9 Nótári i. m. 2006. 99–146.

10 Nótári i. m. 2006. 97. sk.

archaikus latinban azt jelentették, hogy boldog. Ily módon az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” akként fordítható, hogy „*ahol te boldog vagy, én is boldog vagyok*”, amely a férj és a feleség összetartozását hivatott szimbolizálni.¹¹

A harmadik fejezet második felében a szerző részletesen tárgyalja az archaikus jog azon aspektusát, mely a Cicero „*in omni denique iure civili aequitatem relinquerunt, verba ipsa tenuerunt*” megjegyzése által érintett: az *aequitasszal* és a jogértelmezéssel. A szerző ennek során vizsgálja a „*Summum ius summa iniuria*” proverbiumot, mely Cicero munkáiban is megtalálható már, és köztársaság korában is igen elterjedtnek volt mondható. A téma teljes kibontása érdekében a szerző először az *interpretatio* fogalmának kialakulását és jelentésváltozásait, majd a korábban említett proverbium, mint jogértelmezési maxima előfordulásait veszi sorra, a római irodalom forrásaiban. Ezek után a „*Summum ius summa iniuria*” továbbhatásának kimutatására tesz kísérletet Rotterdami Erasmus Adagia című művében. Ezt követően az *ars boni et aequi* gondolat és az igazságosság-méltányosság fogalmának tükrében tekinti át a „*Summum ius summa iniuria*” jelentését a jogi forrásokban és Cicerónál. Végül pedig a *scriptum-voluntas* ellentét pár részletes

vizsgálatához Cicero Caecina védelmében elmondott beszédét használja a szerző példának.

E rövid tartalmi ismertetésre is kitérő exkurzus után térjünk vissza a műhöz. A könyv szerkezetileg logikusan tagolt, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a rendkívül mélyreható elemzések során az olvasó követi tudja a szerző gondolatmenetét. Ezt segíti nagy haszonnal, hogy minden fejezet elején előrevetíti mondani-valóját, valamint a fejezetek végén ismét összefoglalja azokat. A szerző leglényegesebb eredményeit, megállapításait a mű végén, a *Zárókövetkeztetésekben* foglalja végül össze.¹² Ki kell emelnünk a felettébb gazdag jegyzetapparátust,¹³ jegyzékeket¹⁴ és mutatókat,¹⁵ valamint az angol nyelvű összefoglalást,¹⁶ melyek nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a bőséges lexikális anyagban történő eligazodáshoz; a nagy műgonddal összeállított tárgy- és forrás-mutató pedig az e területen tudományos igényel kutatni vágyók számára jelent elhagyhatatlan támaszt. A jegyzetek, valamint az irodalom és forrásjegyzékek ritkán látható, ám feltétlenül példaértékű gazdagsága, ugyanakkor precíz megszerkesztésük jelzi számunkra, hogy a szerző több éves kitartó, és alapos kutatómunkájának gyümölcsét tarthatjuk kezünkben.¹⁷ E kötet

11 Nótári i. m. 2006. 108. skk.

12 Nótári i. m. 2006. 147–154.

13 Nótári i. m. 2006. 155–234.

14 Nótári i. m. 2006. 235–264.

15 Nótári i. m. 2006. 265–310.

16 Nótári i. m. 2006. 311–322.

17 A szerző számos korábban – többek között a Jogtudományi Közlönyben – megjelent tanulmányának tárgya szervesen kapcsolódik a monográfiához, vö. Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. Jogtudományi Közlöny 53. 1998. 11. 421. skk.; *Auloedi et citharoedi* (Cic. Mur. 29.). *Belvedere Meridionale* 11. 1999. 7–8. 92. skk.; *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. *Belvedere Meridionale* 11. 1999. 1–2. 37. skk.; *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). *Aetas* 14. 1999. 1–2. 224. skk.; *Medea Palatina* (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére). *Aetas* 15. 2000. 1–2. 5. skk.; *Servius Sulpicius orator*. *Belvedere Meridionale* 12. 2000. 5–6. 103. skk.; *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. *Jogtudományi Közlöny* 56. 2001. 12. 470. skk.; *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti háttéréhez*. *Belvedere Meridionale* 13. 2001. 5–8. 127. skk.; *Quaestio de ambitu*. *Collega* 5. 2001. 5. 43. skk.; *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál*. *Collega* 6. 2002. 2. 43. skk.; *M. Porcius Cato alakja Cicero pro Murenájában* (Cic. Mur. 58–66). *Belvedere Meridionale* 14. 2002. 3–4. 105. skk.; *De oratoris perfecti institutione*. *Collega* 7. 2003. 3. 47. skk.; *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban*. *Collega* 7. 2003. 1. 94. skk.; *Megjegyzések a modern büntetőeljárás alapelvei római előzményeihez*. In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárás Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest 2003. 97. skk.; *Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai*. *Aetas* 18. 2003. 3–4. 33. skk.; *Fustel de Coulanges: Az antik városállam*. Ókor 3. 2004. 4. 68. skk.; *Juridicophilologica – Tíz tanulmány*. Budapest 2004; *Jogtörténeti adalékok a Pro Caecinához*. *Collega* 8. 2004. 1. 48. skk.; *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez*. *Jogtudományi Közlöny* 59. 2004. 7–8. 221. skk.; *Cicero – Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged 2004; *Summum ius summa iniuria*. *Magyar Jog* 51. 2004. 7. 385. skk.; *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation*. *Acta Juridica Hungarica* 45. 2004. 301. skk.; *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica* 45. 2004. 157. skk.; *De matrimonio cum manu*. *Jogtörténeti Szemle* 2005. 2. 52. skk.; *Hésiodos jogkonceptiója*. *Jogtörténeti Közlöny* 60. 2005. 7–8. 328. skk.; *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority*. *Acta Juridica Hungarica* 46. 2005. 95. skk.; *Festuca autem utebantur quasi hastae loco*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 51. 2004. 133. skk.

legfőbb erénye épp a szerző látásmódjának komplexitásában mutatkozik meg mind metodikai, mind tartalmi szempontból. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a szerző – nem csupán e művében – igyekszik nem elválasztani a jog és a retorika, illetve a jog és a szakralitás – e korban természetesnek vett – összefonódását, amellyel

megkockáztatná elemzésének esetleges torzulását, hanem bátran kezelve e komplexumot, együtt megragadva ezen – a mai ember gondolkodása számára – elkülönülő témákat nyújt kimerítő bemutatást és elemzést a római jogról, vallásról és retorikáról.